

ALEKSANDRE KHAKHANASHVILI AND GEORGIAN MANUSCRIPTS OF THE BRITISH MUZEUM

ალექსანდრე ხახანაშვილი და ბრიტანეთის მუზეუმის ქართული ხელნაწერები.

MARIAM KOBERIDZE

Doctor of Philology, Professor of Gori State Teaching University,
Gori, Chavchavadze st., №53, 1400, Georgia,
+995577251275, maikoberidze@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-6604-1628>

Abstract. A number of important Georgian manuscripts have been preserved in various libraries and museums around the world. Aleksandre Khakhanashvili has made a great contribution to the collection, publication and promotion of Georgian manuscripts and archival materials.

This article refers to five Georgian manuscripts preserved in the British Museum (London), which were described and published by Aleksandre Khakhanashvili in 1905 in Georgian and in 1913 in Russian. The research is based on scientific literature, archival materials of press and archival materials reflecting Aleksandre Khakhanashvili's work. The work is noteworthy for the study of the history of Georgian culture and manuscripts.

The manuscripts described by Aleksandre Khakhanashvili are: "The Lives of the Holy Fathers"; "The Hymns of the Virgin", "The Prayer-Book", "Davitni" ("The Psalms of David") and the magazine "Musha" ("Worker").

"The Lives of the Holy Fathers" describes the life and work of eminent religious figures of the III-VIII centuries, represents 369 pages made in Khutsuri on leather and contains works on the life of the Twelve Holy Fathers. It is clear from the lives of the Holy Fathers - "Stephen and Nikon" that the collection was translated by the order of Father John in the Lavra of Saba from a person whose contemporaries are named famous church figures: George, Michael, Saba and Arsen. Zarzma Monastery is mentioned in the text.

In 1975, the text of "The Lives of the Holy Fathers" was published, annexed the research and dictionary by the famous linguist Vakhtang Imnaishvili. In the paper we will focus on the relation of the manuscript described by Aleksandre Khakhanashvili with the manuscript published by Vakhtang Imnaishvili.

The manuscript dates back to the X-XI centuries and belongs to a rare number of Georgian manuscripts of the Jerusalem cycle. This manuscript was purchased by the museum on November 11, 1837.

The manuscript "Hymns of the Virgin" was rewritten in the X-XI centuries, on leather, in Khutsuri letters and belongs to the Georgian library of Jerusalem.

The manuscript "Prayer Book" is made in Khutsuri letters on paper and belongs to the XVI-XVII centuries. The manuscript "Davitni" ("Psalms of David") is written on paper in Khutsuri letters and belongs to the XVII century.

The fifth manuscript of the magazine "Musha" ("Worker") (original) was published in Tbilisi in 1889-1891: four issues were published in 1889, four issues in 1890 and only two issues in 1891. This magazine was dedicated to the museum on February 10, 1898 by the famous politician Varlam Cherkezishvili.

Key words: Aleksandre Khakhanashvili, Georgian Manuscripts in Britain, The lives of the Fathers, The Hymns of the Virgin, The Prayer-Book, "Davitni" ("The Psalms of David"), "Musha" ("Worker").

მარიამ კობერიძე

ფილოლოგიის დოქტორი, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის პროფესორი, ქ. გორი, ჭავჭავაძის ქ., №53, 1400, საქართველო, +995577251275, maikoberidze@gmail.com,

<https://orcid.org/0000-0002-6604-1628>

აბსტრაქტი. მსოფლიოს სხვადასხვა ბიბლიოთეკებსა და მუზეუმებში არაერთი მნიშვნელოვანი ქართული ხელნაწერია შემონახული. ალექსანდრე ხახანაშვილს დიდი წვლილი მიუძღვის ქართული ხელნაწერებისა და საარქივო მასალების შეგროვების, გამოცემისა და პოპულარიზაციის საქმეში.

წინამდებარე სტატია ეხება ბრიტანეთის მუზეუმში (ლონდონში) დაცულ ხუთ ქართულ ხელნაწერს, რომელიც ალექსანდრე ხახანაშვილის მიერ იქნა აღწერილი და გამოქვეყნებული 1905 წელს ქართულ ენაზე და 1913 წელს რუსულ ენაზე. კვლევა ემყარება სამეცნიერო ლიტერატურას, პრესისა და ალექსანდრე ხახანაშვილის ნამსახურეობის ამსახველ საარქივო მასალებს. ნაშრომი საყურადღებოა, ქართული კულტურის ისტორიისა და ხელნაწერების შესწავლისათვის.

ალექსანდრე ხახანაშვილის მიერ აღწერილი ხელნაწერებია: „წმინდა მამათა ცხოვრება“; „გალობანი ღვთისმშობლისანი“, „ლოცვანი“, „დავითნი“ და ჟურნალი „მუშა“.

„წმინდა მამათა ცხოვრება“ III-VIII საუკუნეების გამოჩენილ საეკლესიო მოღვაწეთა ცხოვრებასა და საქმიანობას აღწერს, წარმოადგენს ტყავზე ხუცურად შესრულებულ 369 ფურცელს და შეიცავს თორმეტი წმინდა მამის ცხოვრების ამსახველ თხზულებას. წმინდა მამების - „სტეფანესა და ნიკონის ცხოვრებიდან“ ირკვევა, რომ კრებული ნათარგმნია იოანე მოძღვრის ბრძანებით საბას ლავრაში იმ პირისაგან, რომლის თანამედროვენი არიან დასახელებული ცნობილი საეკლესიო მოღვაწეები: გიორგი, მიქაელ, საბა და არსენი. ტექსტში ნახსენებია ზარზმის მონასტერი.

1975 წელს „წმინდა მამათა ცხოვრების“ ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ცნობილმა ენათმეცნიერმა ვახტანგ იმნაიშვილმა. ნაშრომში ყურადღებას გავამახვილებთ, ალექსანდრე ხახანაშვილის მიერ აღწერილი ხელნაწერის მიმართებაზე ვახტანგ იმნაიშვილის მიერ გამოცემულ ხელნაწერთან.

ხელნაწერი X-XI საუკუნეებისაა და ეკუთვნის იერუსალიმის ციკლის ქართული ხელნაწერების იშვიათ რიცხვს. ეს ხელნაწერი მუზეუმს შეუძენია 1837 წლის 11 ნოემბერს.

ხელნაწერი „გალობანი ღვთისმშობლისანი“ გადაწერილია X-XI საუკუნეებში, ტყავზე, ხუცური ასოებით და ეკუთვნის იერუსალიმის ქართულ წიგნსაცავს.

ხელნაწერი „ლოცვანი“ შესრულებულია ქაღალდზე ხუცური ასოებით და ეკუთვნის XVI-XVII საუკუნეებს. ხელნაწერი „დავითნი“ ნაწერია ქაღალდზე ხუცური ასოებით და ეკუთვნის XVII საუკუნეს.

მეხუთე ხელნაწერი ჟურნალი „მუშა“ (დედანი) გამოდიოდა თბილისში 1889-1891 წლებში: 1889 წელს გამოვიდა ოთხი ნომერი, 1890 წელს ოთხი ნომერი და 1891 წელს მხოლოდ ორი ნომერი. ეს ჟურნალი მუზეუმისათვის მიუძღვნია 1898 წლის 10 თებერვალს ცნობილ პოლიტიკოსს - ვარლამ ჩერქეზიშვილს.

საკვანძო სიტყვები: ალექსანდრე ხახანაშვილი, ბრიტანეთის ქართული ხელნაწერები, მამათა ცხოვრება, გალობანი ღვთისმშობლისანი, ლოცვანი, დავითნი, მუშა.

შესავალი. ალექსანდრე ხახანაშვილის მოღვაწეობა XIX საუკუნის II ნახევარსა და XX საუკუნის დასაწყისში მრავალმხრივ იყო გამორჩეული. განსაკუთრებული წვლილი მიუძღვის ქართული ხელნაწერების შეგროვების, გამოცემისა და პოპულარიზაციის საქმეში. ამას ადასტურებს, როგორც მისი ნაშრომები (ხახანაშვილი, 1898: 1-23; 1905: 1-22, 1913: 5-14), ისე საარქივო მასალები და ქართველ მეცნიერთა პუბლიკაციები (გოზალიშვილი, 1964:165-169; 1975: 21-135; 1976: 32-41; კობერიძე, 2021: 11).

დღევანდელიობასთან მიმართებაში მნიშვნელოვნად მიგვაჩნია, გავანალიზოთ ალექსანდრე ხახანაშვილის მიერ აღწერილი ბრიტანეთის მუზეუმის ქართული ხელნაწერები და სხვა მეცნიერთა მიდგომები მასთან დაკავშირებით. განსაკუთრებით საინტერესოა, ამ ხელნაწერებიდან „მამათა ცხოვრების“ მიმართება ვახტანგ იმნაიშვილის მიერ გამოცემულ ხელნაწერთან (იმნაიშვილი, 1975: 1-546).

მეთოდი. სამეცნიერო ნაშრომზე მუშაობისას გამოყენებულია ისტორიულ-შედარებითი და აღწერითი მეთოდი, კრიტიკული ანალიზი, ინდუქცია და დედუქცია. კვლევის მიზნებიდან გამომდინარე გამოყენებული იქნა აგრეთვე დიაქრონიული და სინქრონიული ანალიზი: საკვლევი საკითხის ქრონოლოგიურად დაყოფა და დღევანდელიობასთან მიმართებაში შეფასება საბოლოო შედეგის მისაღებად.

შედეგები. წინამდებარე სტატიაში ქრონოლოგიურად თანამედროვეობასთან მიმართებაში შესწავლილია ალექსანდრე ხახანაშვილის საქველმოქმედო და საარქივო საქმიანობა უცხოეთში ქართული ხელნაწერების შესაგროვებლად და გამოსაცემად. გაანალიზებულია მის მიერ ბრიტანეთის მუზეუმში აღწერილი ხუთი ქართული ხელნაწერი („წმინდა მამათა ცხოვრება“; „გალობანი ღვთისმშობლისანი“, „ლოცვანი“, „დავითნი“ და ჟურნალი „მუშა“) და მისი მიმართება სხვა ხელნაწერთან, გამოკვეთილია ქართული კულტურის პოპულარიზაციისათვის ამ ხელნაწერების უდიდესი მნიშვნელობა.

დისკუსია. ალექსანდრე ხახანაშვილის ეროვნული საქმიანობის ერთ-ერთ ძირითად მიმართულებას წარმოადგენდა საცავებში შენახული მრავალრიცხოვანი წერილობითი ძეგლების, ხელნაწერი ლიტერატურის, ისტორიული მნიშვნელობის სიგელ-გუჯრების, ქართველ მწერალთა, მეცნიერთა და საზოგადო მოღვაწეთა ლიტერატურული მემკვიდრეობის პირადი საარქივო ფონდების, ცალკეულ თხზულებათა ავტოგრაფების, ნუსხების, ეპისტოლარულ-მემუარული ხასიათის მასალის შეგროვება და გამოცემა. ამის შესახებ საინტერესო ინფორმაციას გვაძლევს მისი ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ამსახველი საარქივო მასალები¹ და შრომები.

ალ. ხახანაშვილის პედაგოგიური მოღვაწეობა უკავშირდება მოსკოვის აღმოსავლური ენების ლაზარევის ინსტიტუტსა და მოსკოვის უნივერსიტეტს, სადაც ქართულ ენას ასწავლიდა 1889 - 1912 წლებში. ალ. ხახანაშვილი იყო ამ სასწავლებლებში

¹ მოსკოვის, ლენინგრადისა და საქართველოს სახელმწიფო საისტორიო არქივებსა და მუზეუმებში დაცული მასალები ალ. ხახანაშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ გამოავლინა და თავი მოუყარა შ. გოზალიშვილმა (გოზალიშვილი, 1975: 21-135).

ქართული ენის კათედრის ხელმძღვანელი, სამეცნიერო საბჭოს მდივანი და პრივატ-დოცენტი (გოზალიშვილი, 1975: 31-36; 1976: 65-83).

1894 წლიდან ალექსანდრე ხახანაშვილი იყო „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ წევრი. მან მოსკოვში შეძენილი მთელი ქონება ამ საზოგადოებას უანდერძა. ალ ხახანაშვილის ანდერძი დაწერილია გარდაცვალების წინ, 1912 წლის 25 ივლისს (საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონ. 481, საქ. 4016, ფურ. 8). ნაანდერძევი ქონების განადგება მინდობილი ჰქონდა გამგეობის წევრს ალ. ყიფშიძეს. 1915 წელს იანვრის პირველ რიცხვებში განსვენებულის მიერ ნაანდერძევი მთელი ქონება 63631მ მანეთი, 64 კაპიკი გადაეცა „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას“. ალექსანდრე ხახანაშვილმა „მოსკოვის ქართული მეცნიერების, ხელოვნებისა და ლიტერატურის შემსწავლელ საზოგადოებას“² ანდერძით დაუტოვა 1000 მანეთი (საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონ. 481, საქ. 6033, ფურ. 37).

განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მოსკოვში მყოფი ქართველი სტუდენტების ჩართვას ქართული კულტურის ისტორიის საკითხების შესწავლაში. 1907 წელს მოსკოვში ქართველ სტუდენტთა შორის, ცნობილი იურისტისა და საზოგადო მოღვაწის ინიციატივით, ჩამოყალიბდა „ქართული კულტურის მოყვარულთა საზოგადოება“, რომელსაც პირველად „ილია ჭავჭავაძის სახელობის ქართული კულტურის მოყვარულთა“ წრე ეწოდებოდა. აქედან იწყება კიდევაც ამ საზოგადოების მოღვაწეობის პირველი (მოსკოვის) პერიოდი, რომელიც გრძელდება 1912 წლამდე, როდესაც წრემ თავისი საქმიანობა თბილისში გადმოიტანა და დამოუკიდებელ საზოგადოებად ჩამოყალიბდა სახელწოდებით „ქართული კულტურის მოყვარულთა საზოგადოება“ (გოდერიძე, 1973:227).

მოსკოვის უნივერსიტეტთან ქართველ სტუდენტთა ამგვარი წრის დაარსებას ხელს უწყობდა ის გარემოება, რომ იქ არსებობდა ქართველთა „სათვისტომო“, სადაც სტუდენტები კითხულობდნენ მეცნიერული შინაარსის მოხსენებებსა და რეფერატებს საქართველოს ისტორიისა და ქართული კულტურის მნიშვნელოვან საკითხებზე. იქ წაკითხულ მოხსენებებსა და მათ გარშემო გამართულ კამათს დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ქართული კულტურის საფუძვლიანი შესწავლისათვის.

ამ საზოგადოების საპატიო წევრი იყო ალ. ხახანაშვილი. რომელიც ერთი მხრივ, სამშობლოდან მოშორებულ ქართველ ახალგაზრდებს სიყვარულისა და მეცნიერული კვლევის ინტერესს აღუძრავდა ეროვნული კულტურის სხვადასხვა დარგის მიმართ. მეორე მხრივ, კი ფართო საზოგადოებას ახლოს გააცნობდა საქართველოს ისტორიასა და კულტურას, რითაც ხელს უწყობდა ქართული კულტურის პოპულარიზაციას. წრის სხდომებზე ალ. ხახანაშვილის მიერ იკითხებოდა მეცნიერულ-პოპულარული ხასიათის ლექცია-მოხსენებები საქართველოს ისტორიის, ეთნოგრაფიის, ლიტერატურის, სამართლისა და სხვა საკითხებზე. ხშირად წრის წევრები სამეცნიერო მივლინებებიდან მიემგზავრებოდნენ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ქართველი ხალხის ყოფა-ცხოვრების, ზნე-ჩვეულებების შესწავლის მიზნით (გოდერიძე, 1973:227, 228).

საარქივო მასალებიდან ცნობილია, რომ 1912 წლის 3 იანვარს „ქართული კულტურის მოყვარულთა საზოგადოებამ“ მიიღო მოსკოვის ლაზარევის ინსტიტუტის დირექტორის – გიდულიანოვის სამძიმრის დეპეშა ამ საზოგადოების საპატიო წევრის პროფ. ალ. ხახანაშვილის გარდაცვალების გამო. დაბეჭდილია დეპეშის ტრაფარენტულ

² მოსკოვის „ქართული მეცნიერების, ხელოვნებისა და ლიტერატურის შემსწავლელი საზოგადოება“ ჩამოყალიბდა 1911 წელს ალექსანდრე ხახანაშვილის ინიციატივითა და მატერიალური დახმარებით.

ბლანკზე (საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივის ფონდი 2094, საქმე 16, ფურცელი 3).

1913 წლის 1 თებერვალს „ქართული კულტურის მოყვარულთა საზოგადოების“ პირველი საჯარო სხდომა მიემდგნა ალ. ხახანაშვილის ხსოვნას. აქ წაკითხული მოხსენებები შეეხებოდა ალექსანდრე ხახანაშვილს, როგორც საზოგადო მოღვაწეს, მასწავლებელს, პოეტს და სხვა (გოზალიშვილი, 1975: 118-119)³.

ალექსანდრე ხახანაშვილს განსაკუთრებული ღვაწლი და ამაგი აქვს ქართული ხელნაწერებისა და საარქივო მასალების შეგროვებისა და გამოცემის საქმეში. იმ პერიოდის ქართულ და რუსულ პრესაში ალექსანდრე ხახანაშვილის არაერთი საინტერესო წერილია დაბეჭდილი ქართული სიძველეების შესახებ ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის, ენისა და ლიტერატურის საკითხებზე (კობერიძე, 2021: 11).

ქართულ სიძველეთა შესწავლისა და თავმოყრის მიზნით ალექსანდრე ხახანაშვილმა იმოგზაურა იტალიაში, ინგლისსა და საფრანგეთში. ის იყო პირველი ქართველი მკვლევარი, რომელმაც თავისი ოთხტომიანი – „ქართული სიტყვიერების ისტორიით“ შექმნა ქართული ლიტერატურის ისტორიის პირველი სისტემური კურსი. ეს შრომა ძველი ქართული მწერლობის თავმოყრის, მისი სისტემაში მოყვანის პირველი ცდა იყო, რასაც ბევრი რამ უშლიდა ხელს: უმთავრესად ის, რომ იმ დროისათვის ქართულ ხელნაწერების უმეტესი ნაწილი არ იყო შესწავლილი და გამოცემული.

ალ. ხახანაშვილმა ამ შრომებით ქართული კულტურა გაიტანა მსოფლიო ასპარეზზე. მისი „ქართული სიტყვიერების ისტორია“ იყო პირველი და ერთადერთი სახელმძღვანელო ქართულ სასწავლებლებში. ამ წიგნებზე აღიზარდა მრავალი თაობა ქართული კულტურის მოღვაწეების: ახალგაზრდობას შეასწავლა და შეაყვარა მშობლიური ლიტერატურა, ჩაუნერგა წარსული კულტურული მემკვიდრეობის დიდი სიყვარული. მისი გამოკვლევები იბეჭდებოდა ქართულ და რუსულ ჟურნალ-გაზეთებში (გოზალიშვილი, 1964: 165-169).

1897 წელს „ქართული სიტყვიერების ისტორიის“ მეორე ტომის რუსულად გამოსვლის გამო ცნობილი მწერალი გიორგი წერეთელი წერდა: „გაბედვით შემოძლიან ვთქვა, რომ არც ერთს ქართველ მეცნიერს და მოღვაწეს იმდენი დამსახურება არ მიუძღვის თავის ერის წინაშე, როგორც ალ. ხახანაშვილს. ამ ახალგაზრდა მეცნიერმა მთელი თავისი ნიჭი, ღონე და ძალა მოანდომა სამშობლოს გონების საუნჯის შესწავლას იმ განზრახვით, რომ შემდეგ უცხო ენაზე გამოექვეყნებინა მთელი ორი ათასი წლის კულტურული მოძრაობა საქართველოს ერისა და მისი დამსახურება კაცობრიობის წინაშე“ (წერეთელი, 1898: 749).

ალ. ხახანაშვილის გამოკვლევები დაიბეჭდა აგრეთვე საზღვარგარეთ-ფრანგულ და გერმანულ ენებზე. ქართული საზოგადოების დავალებით ფრანგულად დაწერა საქართველოს ისტორიული განხილვა, რომელიც 1900 წელს პარიზის მსოფლიო გამოფენისათვის ცალკე წიგნად გამოვიდა. მასში წარმოდგენილია საქართველოს ისტორიულ პირთა, მწერალთა და საზოგადო მოღვაწეთა პორტრეტები. წიგნმა ფართო გამოხმაურება პოვა ევროპის ბევრი სახელმწიფოს პროგრესულად მოაზროვნე

³ საბუთები და მასალები, რომელნიც ასახავენ „ქართული კულტურის მოყვარულთა საზოგადოების“ ისტორიის მთავარ მომენტებს, გამოვლენილია ლ. გოდერიძის მიერ თბილისისა და მოსკოვის არქივებში: საქართველოს ცენტრალურ სახელმწიფო საისტორიო არქივში (ფონდები## 2094, 1813), მოსკოვის საქალაქო ცენტრალურ სახელმწიფო არქივში (ფონდი #418), საბჭოთა კავშირის ლიტერატურისა და ხელოვნების ცენტრალურ სახელმწიფო არქივში (# 878) და აგრეთვე საქართველოს სახალხო განათლების,

პოლიტიკურ და მეცნიერულ მოღვაწეთა შორის. პარიზის მსოფლიო გამოფენაზე ქართული განყოფილების ხელმძღვანელი–რაფიელ ისარლიშვილი 1900 წლის 26 ოქტომბერს ალ. ხახანაშვილს სწერდა: „ეს თქვენი ისტორია ყველაზე უკეთესად მიიღეს, ყოველგან დავარიგე და ყველამ ძალიან მოიწონა, ყოველსავე მხრით“. მეორე წერილში კი აცნობებდა: „პარიზის გამოფენის საშუალებით, საფუძვლიანად გავაცანით უცხოეთს ჩვენი ქვეყანა, და რა დიდი მნიშვნელობა აქვს ამ ჩვენს წიგნს, ასე მდიდრულად გამოცემულს“. ამ გამოცემის გამო ჟურნალი „მოგზაური“ იუწყებოდა: გამომცემელმა 800 ცალი ევროპის სახელმწიფოში უფასოდ დაარიგა. მას 150 მადლობის წერილი მიუღია სხვადასხვა ქვეყნის პოლიტიკური მოღვაწეებისა, მასწავლებლებისა და მწერლებისაგან (მოგზაური, 1901, 722-723; გოზალიშვილი, 1964: 165-169).

საზაფხულო არდადეგების პერიოდში ალ. ხახანაშვილი მოგზაურობდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში, სწავლობდა ისტორიულ-არქეოლოგიური მნიშვნელობის ძეგლებს, ეკლესია-მონასტრებს, აგროვებდა სათანადო ცნობებს და შემდეგ ეწეოდა მათ მეცნიერულ დამუშავებას.

ალ. ხახანაშვილი საქართველოს შესახებ ისტორიულ ცნობებს და საარქივო მასალებს ეძებდა საზღვარგარეთ არქივებშიც. კერძოდ, 1900 წლის ზაფხულს ყოფილა რომში და ვატიკანის არქივში მრავალი საყურადღებო მასალა უპოვნია. ამის შესახებ „კვალი“ იუწყებოდა: „ლაზარევის აღმოსავლეთ ენათა ინსტიტუტის პროფესორი ალ. ხახანაშვილი ამ ზაფხულს სამეცნიერო აზრით იტალიაში იყო წასული, იქაური არხივების გასამინჯად, ხახანაშვილს უკვე დაუმთავრებია ვატიკანის (რომში) არქივის დათვალიერება და დიდძალი მასალა შეუგროვებია საქართველოს ისტორიისათვის. ხახანაშვილს აქვე აღმოუჩენია ერთი ფრანგული წიგნი, რომელშიც საქართველოს რუსეთთან შეერთების ტრაქტატია თურმე მოყვანილი. ამ ტრაქტატში დღემდე ორი უცნობი მუხლიც აღმოუჩენია“ (კვალი, 1900: 31).

ალ. ხახანაშვილის კალამს ეკუთვნის მრავალი შრომა საქართველოს ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და მატერიალური კულტურის მნიშვნელოვან საკითხებზე. მისი კაპიტალური ნაშრომია „ქართული სიტყვიერების ისტორია“, დაწერილია რუსულად, გამოცემულია მოსკოვში 1895-1907 წლებში ოთხ ტომად. ხოლო „ქართული სიტყვიერების ისტორია“ შემოკლებული რედაქციით ქართულადაც დაიბეჭდა ორ წიგნად (ხახანაშვილი, 1904: 1-460; 1913:1-340).

კ. კეკელიძე შეფასებით, შედეგები ალ. ხახანაშვილის მრავალმხრივი და დაუღალავი შრომისა მოცემულია მის ოთხტომიან თხზულებაში, რომელსაც ეწოდება „ქართული სიტყვიერების ისტორია“ და პირველი სამი ტომი ამ შრომისა (1895, 197, 1901 წწ.) მიძღვნილია ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიისადმი. მიუხედავად იმისა, რომ ეს შრომა თავის დროსაც ვერ აკმაყოფილებდა მკაცრ მეცნიერულ მოთხოვნებს, მას, როგორც პირველ ცდას ქართული ლიტერატურის ისტორიის სისტემური კურსისას, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამ შრომით ეცნობოდნენ ქართულ ლიტერატურას არა მარტო ქართველები, არამედ არაქართველებიც. კარგახნის განმავლობაში, ის აკმაყოფილებდა ქართული სკოლის პირველ მოთხოვნებსაც (კეკელიძე, 1980: 28).

მიუხედავად იმისა, რომ ალ. ხახანაშვილი რუსეთში მოღვაწეობდა, განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ევროპასთან ურთიერთობას ანიჭებდა. ამ მხრივ, საინტერესოა გახეთ „კვალში“ დაბეჭდილი მისი წერილი „როგორ გავეცნოთ ევროპას“. მისი მოგზაურობის დროს უცხოეთში სრულებით არ იცნობენ ქართველებს და თუ გაუგონიათ, ან წაუკითხავთ რამე, მხოლოდ თითო-ოროლა მეცნიერს. ჟენევის ცნობილი მუზეუმის დათვალიერებისას, მას შეუნიშნავს ქართულად დაბეჭდილი „დავითნი“, რომელსაც ქვეშ მიწერილი ჰქონდა: „georgien du nord d' Amerique. ქართული ასოებით დაბეჭდილი წიგნი მიაწერეს ამერიკის გეორგიას. „კავკასიის გეორგია“, „ჟორჟი“ ვერ

გარჩიეს ამერიკის გეორგიისაგან. ამის შესახებ ალ. ხახანაშვილმა დაწერა წერილი ჟენევის გაზეთში. ორი დღის შემდეგ რედაქციამ, მას მადლობა გადაუხადა შენიშვნისათვის და შეატყობინა, რომ შეცდომა გასწორებული იყო (ხახანაშვილი, 1894: 2).

ასეთი შეცდომების თავიდან ასაცილებლად, ალ. ხახანაშვილს მნიშვნელოვნად მიაჩნდა ევროპასთან სიახლოვე. პირადად გაცნობა და დაახლოება იქაურ მეცნიერებთან, მწერლებთან. ამგვარი გაცნობა და მოგზაურობა სასარგებლო იქნება, როგორც მთელი ერისთვის, ასევე კერძო პირისათვისაც, რომელსაც შეეძლება დააკვირდეს სრულებით სხვა მიმართულებას, იქაურ საზოგადო და სამეცნიერო-სალიტერატურო ცხოვრებაში: აქ შეითვისებს ახალ აზრებს, გააფართოებს თავის ცოდნას, შეიძენს უცხო ენების მდიდარ ნაწერებს და ამ იარაღით აღჭურვილი დაბრუნდება სამშობლოში რიგიანად მომზადებული საზოგადო მოღვაწეობისათვის. უნდა იმატოს საზღვარგარეთ სასწავლებლად წასულ ქართველ ახალგაზრდათა რიცხვმა. ევროპაში განათლებამიღებული ახალგაზრდობა მას მიაჩნდა შემაერთებელ ხიდად საქართველოსა და ევროპას შორის (ხახანაშვილი, 1994: 2).

ალექსანდრე ხახანაშვილის შესახებ არქივში დაცულია ერთი მეტად მნიშვნელოვანი ინფორმაცია: 1902 წლის 15 იანვარს მოსკოვის მთავარ არქივს მიუმართავს მოსკოვის უნივერსიტეტისათვის არქივის თანამშრომლად შეთავსებით ალ. ხახანაშვილის მიღებაზე თანხმობის შესახებ (მოსკოვის საოლქო სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფონდ. 418, აღწერა, 68, საქმ. 553, ფურ. 10). 1902 წლის 1 მარტს მოსკოვის სასწავლო ოლქის მზრუნველი მიმართავს ლაზარევის ინსტიტუტის დირექტორს საგარეო საქმეთა სამინისტროს მთავარ არქივში ალ. ხახანაშვილის სამუშაოდ მიღების შესახებ (მოსკოვის საოლქო სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფონდ. 418, აღწ. 68, საქ. 553, ფურც. 13).

1905 წლის 29 მარტს ალ. ხახანაშვილმა თხოვნით მიმართა ლაზარევის ინსტიტუტის დირექტორს ბრიტანეთის მუზეუმში ქართული ხელნაწერების გასაცნობად საზღვარგარეთ სამეცნიერო მივლინების მიცემის შესახებ (მოსკოვის სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფონ. 213, აღწერა 2, საქმე 285, ფურცელი 101).

1905 წლის 9 აპრილს ლაზარევის ინსტიტუტმა შუამდგომლობით მიმართა მოსკოვის სასწავლო ოლქის მზრუნველს საზღვარგარეთ სამეცნიერო მივლინებით ალ. ხახანაშვილის გაგზავნის შესახებ (მოსკოვის სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფონ. 213, აღწ. 2, საქ. 285, ფურ. 103).

1905 წლის 24 აპრილს მოსკოვის სასწავლო ოლქის მზრუნველმა მისცა თანხმობა ლაზარევის ინსტიტუტის დირექტორს ალ. ხახანაშვილისათვის საზღვარგარეთ სამეცნიერო მივლინების მიცემის შესახებ (მოსკოვის სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფონ. 213, აღწ. 2, საქ. 285, ფურ. 104). 1905 წლის 29 აპრილს ალ. ხახანაშვილის სახელზე ლაზარევის ინსტიტუტმა გასცა მოწმობა მისი სამეცნიერო მიზნით საზღვარგარეთ მივლინებისათვის პასპორტის მიღების შესახებ (მოსკოვის სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფონ. 213, აღწ. 2, საქ. 285, ფურ. 105).

აღნიშნული საარქივო მასალებიდან ვიგებთ, რომ ალ. ხახანაშვილმა ბრიტანეთში იმოგზაურა 1905 წელს.

ალექსანდრე ხახანაშვილის ცნობით, ბრიტანეთის მუზეუმში ქართულ ხელნაწერთა რიცხვი მეტად ნაკლები აღმოჩნდა, ვიდრე მოელოდა. მას ბევრად აღემატებოდა პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა რიცხვი.⁴ ბრიტანეთის მუზეუმში იცნობენ ძველი ისტორიის მქონე ერებს, გარდა ქართველებისა. მუზეუმში საჯაროდ გამოფენილი იყო ხელნაწერები არაბულ, სპარსულ, კოპტურ,

⁴ ალ. ხახანაშვილმა აღწერა პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული 25 ხელნაწერი (ხახანაშვილი, 1898:1-2).

სომხურ და სხვა ენებზე. მხოლოდ ქართულის სახსენებელი არა ჩანდა და თვით სახელი „ქართველი“ ბევრისთვის გაუგებარი იყო „Georgian“.... ამის მიზეზად ის ასახელებდა მანძილის სიშორეს საქართველოსა და ინგლისს შორის. ამავე დროს, არც საქართველოს ისტორია წარმოადგენდა თვალსაჩინო ინტერესს ინგლისელებისათვის.

ამ მუზეუმისათვის დაბეჭდილი წიგნები შეუწირავთ ბ. ვორდროპს⁵ და ნ. ჟორდანიას⁶. ბიბლიოთეკის მცველმა მას გადასცა არძა კირიონის და გ. ყიფშიძის მიერ შედგენილი „ქართული სიტყვიერების თეორია“, სადაც შემენილი და აღნიშნა, რომ აპირებდა ქართული ენის შესწავლას. ალ. ხახანაშვილმა მისი სურვილის შესაბამისად დაუსახელა ქართული სახელმძღვანელოები ფრანგულ და გერმანულს ენებზე (ხახანაშვილი, 1905: 2).

ალ. ხახანაშვილის აღწერა ბრიტანეთის მუზეუმში დაცულია ხუთი ქართული ხელნაწერი. „წმინდა მამათა ცხოვრება“; „გალობანი ღვთისმშობლისანი“, „ლოცვანი“, „დავითნი“ და ჟურნალი „მუშა“.

ამათგან ყველაზე საყურადღებოა ტყავზე ნაწერი „წმინდა მამათა ცხოვრება“, რომელიც შედგება 369 ფურცლისაგან და ჩასმულია ახალ ყდაში. 1837 წლის 11 ნოემბერს ეს ხელნაწერი მუზეუმს შეუძენია ალექსანდრიელი სომეხი მღვდლის - კასანჯისაგან. ხელნაწერს პირველ გვერდზე ინგლისურად მელნით აქვს მინაწერი: „Purchased of of an Armenian priest named Casandji of Aleqsandria 11 Nov. 1837“. ცოტა ქვემოთ ფანქრით წარწერილია: „Written in the ancilus Georgian Character supposed to contain monastri Institutions“. ყდაზე აღნიშნულია „Vitae partum ecclesiae georgicae“-დ.

ტექსტში მოყვანილია 12 მამათა ცხოვრება: „წმინდისა მამისა ჩუენისა საბაძსა ცხორებად“; „ცხორებად და განგებად წმინდისა და ნეტარისა მამისა ხარიტონისი“; „ცხორებად მამისა ჩვენისა წმინდისა ევთვიმისი“⁷; „ცხორებად წმინდისა მამისა თევდორესი“⁸; „ცხორებად და განგებად იოანე ურაპაელისა კათალიკოზისა“; „ცხორებად და განგებად სტეფანესი და ნიკონისი“; „ცხორებად წმინდა პავლე ეპისკოპოზისა და იოვანე ხუცისა“; „ცხორებად და განგებად იოანე ეპისკოპოზისა შეყენებულისა“, რომელი დაყუდებული იყო ლავრასა წმინდისა მამამისა ჩვენისა საბაძსა“; „ცხორებად და განგებად ამბა სვმეონისი“, რომელსა ეწოდა ღვთისათვის სულელ“; „ცხორებად და განგებად მამისა ჩვენისა ჯერასიმეჴსი“, აღწერა კვრილე შესანელმან, რომელიც იყო ხუცესი ლავრასა დიდისა მამისა ჩვენისა საბაძსი!“ (ხახანაშვილი, 1905: 2-6).

ამ ხელნაწერის შესწავლამ ალ. ხახანაშვილი დაარწმუნა, რომ იგი შეიცავს არა ქართველ მამათა ცხოვრებას, არამედ იმ მამათა ცხოვრებას, რომელნიც ქართველ ტომისანი არ არიან და მოღვაწეობდნენ უძველესი დროიდან. ქართულად ნათარგმნია იერუსალიმში, საბას ლავრაში და ამგვარად ეკუთვნის იერუსალიმის ციკლის ხელნაწერთა იშვიათ რიცხვს. თვით ის ფაქტი, რომ ხელნაწერის გამყიდველი სომხის მღვდელი ალექსანდრიიდან ყოფილა, ამოწმებს მის წმინდა ადგილიდან ჩამომავლობას (ხახანაშვილი, 1905: 3).

⁵ მარჯორო უორდროპი.

⁶ ნ. ჟორდანიას 1897 წელს, სამი თვით, იმყოფებოდა ლონდონში, იქ ცხოვრობდა ვარლამ ჩერქეზიშვილის ნაცნობი ფოტოგრაფის, ვილსონის ოჯახში. ჩინებულად საუბრობდა და კითხულობდა ინგლისურად. ბრიტანეთის მუზეუმში ჟორდანიას გაეცნო მდიდარ ლიტერატურას, მათ შორის საქართველოს ისტორიის შესახებ (საითაძე, 2013: 43-55).

⁷ წმინდა მამა ევთვიმე წარმოშობით ყოფილა გალატიიდან, მამას ერქვა პავლე, დედას-მალატია. ამ წმინდა მამის ცხოვრება (IV-V) საუკუნის ინახება სინას მონასტერში (Цагарели, 1889: 87).

⁸ მინაწერი აქვს იოანე და გიორგი. ეს გიორგი იყო გიორგი ჯვარელი ე. ი. ჯვრის მონასტრის მოძღვარი (Цагарели, 1889: 44).

ალ. ხახანაშვილი „სტეფანეს და ნიკონის ცხოვრებასთან“ დაკავშირებით აღნიშნავს, რომ ეს კრებული დაწერილია და ნათარგმნია საბას ლავრაში, იერუსალიმში. ნათარგმნია, თუ მთლად არა, ნაწილი მაინც იოვანე მოძღვრის ბრძანებით იმ პირისაგან, რომლის თანამედროვე არიან ძმანი: გიორგი, მიქაელი და საბა. გიორგი თორელს ერთი დრაკანიც შეუწევია. მიქაელ მღვდელს წერაში მონაწილეობა მიუღია, უღირსი მწერალი თავის თავს არ იხსენებს. ასახელებს უცნობს გარდა იოვანე მოძღვრისა, გიორგი მოძღვარსაც. მწერალი ტირის არსენ ბერისთვის. კრებული ორი ხელით არის დაწერილი: ერთი უნდა ეკუთვნოდეს უცნობ მწერალს და მეორე მიქაელ მღვდელს. რამდენიმე ხნის შემდეგ კრებული ჩავარდნია ბესარიონ მღვდელ-მონაზონს. წერის ხასიათით კრებული გადაწერილი უნდა იყოს X-XI საუკუნეში (ხახანაშვილი, 1905: 3). დასახელებული გიორგი, მიქელ, არსენი ცნობილი მოღვაწენი არიან წმინდა საბას მონასტერში XI საუკუნის დასაწყისში. ეს გიორგი უნდა იყოს გიორგი ჯვარელი ე. ი. ჯვრის მონასტრის მოძღვარი (Цагарели, 1889: 44- 45).

ალ. ცაგარელის ცნობით, ნიკონის ცხოვრება მოხსენებულია სინას მონასტრის წმ. მამათა ცხოვრების კრებულში (Цагарели, 1889: 87).

ალ. ხახანაშვილის აზრით, შესაძლოა ეს შეეხებოდეს სხვა პირს, რადგან მის გვერდით ვერ ვხედავთ წმ. სტეფანეს. პროფ. ცაგარელს არ აქვს მოხსენებული ამ ცხოვრების დასაწყისი. საყურადღებოა, რომ გადმოუთარგმნელად არის დატოვებული ტექსტში სიტყვა „ამბა“ და, საერთოდ, ეს მცირე აღწერა ნიკონის და სტეფანეს ცხოვრებისა საინტერესოა, როგორც ნიმუში იერუსალიმში ნათარგმნი ჩვენი მწერლობის ენისა (ხახანაშვილი, 1905: 20).

ამ ხელნაწერში ერთი ხუცურ-მხედრული ასოებით არის მინაწერი: „ადიდე მონასტერი ზარზმისა, სადაცა ამისა დამწერელს გერმანოზს მაქვდა“. ეს მინაწერი მოწმობს, რომ ამ დროს ზარზმის მონასტერი უკვე არსებობდა.

როგორც, სამეცნიერო ლიტერატურიდანაა ცნობილი, ზარზმის მონასტრის აგების შესახებ მკვლევართა თვალსაზრისი, ძირითადად, VII-X საუკუნეებს შორის მერყეობს. ერთი ჯგუფი ვარაუდობს, რომ ძეგლი „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება“ VI საუკუნის II ნახევრის ვითარებას ასახავს და მისი შექმნა VII საუკუნის I ნახევარშია სავარაუდებელი (ბოგვერაძე, 1964: 50-69; ჩხარტიშვილი, 1994: 54-83). მეცნიერთა გარკვეულ ნაწილს მიაჩნია, რომ „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება“ IX საუკუნის II ნახევრის ამბების ამსახველია და იგი X საუკუნის I ნახევარშია დაწერილი (ჯავახიშვილი, 1977: 132-141; კეკელიძე, 1980: 146-152; თაყაიშვილი, 1919: 105-124; ვაჩნაძე, 1975: 25-35). ძეგლის გვიანდებლობის სასარგებლოდ უნდა მეტყველებდეს ტექსტის ენა, საკუთარი სახელები, რომელთა უმრავლესობა წყაროებში VIII-IX საუკუნეებზე ადრე არ გვხვდება (ლაბაძე, 2007: 23-24).

ქართული კულტურის ისტორიისათვის საბას ლავრას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ საბას ლავრა იყო უმნიშვნელოვანესი და ამავე დროს უძველესი საზღვარგარეთული ცენტრი ქართული კულტურისა და მწერლობისა, სადაც VIII- X საუკუნეებში დულდა ქართველების ნამდვილი ლიტერატურული შემოქმედება. საბაწმინდაში ადრეული ხანიდან მოღვაწეობდა და კულტურულ საგანამანათლებლო საქმიანობას ეწეოდა მწიგნობართა მრავალრიცხოვანი ჯგუფი. საბაწმინდაში შემდგომი განვითარება პოვა ქართულმა მწერლობამ (კეკელიძე, 1946: 91).

აქ შეიქმნა ოთხთავის თარგმანის ის რედაქცია, რომელიც ცნობილია საბაწმინდურის სახელით. „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდან“ ცნობილია, რომ გრიგოლმა თავისი მონასტრის წესდება საბაწმინდის „განგების“ მიხედვით შეადგინა. საბაწმინდაში მოღვაწეობდა გრიგოლის ორი მოწაფე-არსენი და მკარი. ამათგან მკარის

გადაუწერია 864 წლის ცნობილი მრავალთავი, რომელიც ამჟამად სინას მთაზე ინახება. სინას მთაზეა დაცული საბაწმინდაში შედგენილი მრავალი სხვა წიგნიც (ჭუმბურძემ, 1983: 86).

საბაწმინდის ლავრაში ბევრი ქართველი იქ ხანგრძლივად ცხოვრობდა და შემოქმედებით საქმიანობას ეწეოდა. IX საუკუნეში საბაწმინდაში მივიდა და იქ რამდენიმე წელს დარჩა ცნობილი საეკლესიო მოღვაწე ილარიონ ქართველი. XI საუკუნეში საბაწმინდას მიაშურა გიორგი-პროხორემ. საბაწმინდის ქართულ სამწერლობო კერაში მოღვაწეობდა მრავალი მწიგნობაარი (მარტვირი საბაწმინდელი, სეითი, მაკარი ლეთეთელი, პიმენ კახი, ამონა, ბასილ საბაწმინდელი, გიორგი თბილელი, არსენი, იოანე-ზოსიმე, სვიმეონ მგალობელი, მიქაელ ჩიხუარელი და სხვ.) (მენაბდე, 1980: 25-38).

1975 წელს „წმინდა მამათა ცხოვრების“ ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ცნობილმა ენათმეცნიერმა ვახტანგ იმნაიშვილმა (იმნაიშვილი, 1975: 1-546). საინტერესოა, ალექსანდრე ხახანაშვილის მიერ აღწერილი ხელნაწერის მიმართება ვახტანგ იმნაიშვილის მიერ გამოცემულ ხელნაწერთან.

ვ. იმნაიშვილის მოსაზრებით, „მამათა ცხოვრებანი“ XI საუკუნის პირველი ნახევრით თარიღდება, მაგრამ მასში შემავალი ძეგლები გაცილებით ადრეა ნათარგმნი. ხელნაწერში გაერთიანებულია 14 თხზულება III--VIII საუკუნეების გამოჩენილ მოღვაწეთა შესახებ. ხელნაწერთა ენა მეტად მნიშვნელოვანია ქართული ენის ისტორიის შესწავლისათვის. განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ძეგლის ლექსიკა და იშვიათი გრამატიკული ფორმები (იმნაიშვილი, 1975: 1-35).

ვ. იმნაიშვილი აღნიშნავს, რომ ლონდონში, ბრიტანეთის მუზეუმში, დაცულია XI საუკუნის შუა წლებში გადაწერილი პატერიკი, საეკლესიო მამათა ცხოვრებანი, რომელმაც არაერთი მკვლევარის ყურადღება მიიქცია, ეს ხელნაწერი 1837 წლის 11 ნოემბერს ბრიტანეთის მუზეუმისათვის მიუყიდა სომეხ მღვდელს, ვინმე კასანჯის, ალექსანდრიის მკვიდრს. მასში 14 თხზულებაა მოთავსებული, რომლებიც III-VIII საუკუნეების გამოჩენილ საეკლესიო მოღვაწეთა ცხოვრებასა და საქმიანობას წარმოგვიდგენს. აქ მოთავსებულია ისეთი საქვეყნოდ ცნობილი ავტორების ნაწერები, როგორებიც იყვნენ ათანასე ალექსანდრელი და კირილე სკვი-თოპოლელი. ამ კრებულში შემორჩენილმა ერთმა თხზულებამ მსოფლიო მასშტაბით მიიქცია მეცნიერთა ყურადღება. ეს „თხზულება - „სტეფანეს და ნიკონის ცხოვრება“, მართალია, არაა ვრცელი და სხვებს საგრძნობლად ჩამორჩება მოცულობით, მაგრამ საყურადღებოა იმით, რომ მისი ავტორია ათანასე ალექსანდრელი, გამოჩენილი პიროვნება-ალექსანდრიის პატრიარქი, რომელიც 5-ჯერ გააძევეს თავისი სამწყსოდან, მაგრამ ყოველი ასეთი განდევნის შემდეგ მაინც უკან აბრუნებდნენ. მას ეძახდნენ „მართლმადიდებლობის მამას“, იოვანე დამსკელმა „ღმრთის ეკლესიის ქვაკუთხედი“ უწოდა, ხოლო გრიგოლ ნამიანძელმა - „სამყაროს თვალი“ (იმნაიშვილი, თ. გ.).

1975 წელს ავსტრიაში ხანგრძლივი სამეცნიერო მივლინებისას, ვ. იმნაიშვილი ბრიტანული ხელნაწერის შესახებ ესაუბრა ავსტრიელ ბიზანტიოლოგს, ავსტრიის მეცნიერებათა აკადემიის იმდროინდელ პრეზიდენტს - ჰ. ჰუნგერს, რომელიც ამავე დროს ბიზანტიოლოგთა მსოფლიო საზოგადოების პრეზიდენტიც იყო, დაინტერესდა ამ ძეგლით და სთხოვა, გადაეთარგმნა და გერმანულ ენაზე გამოექვეყნებინა ავსტრიელ ბიზანტიოლოგთა ყოველწლიურ ჟურნალში. როცა ეს ტექსტი დაიბეჭდა და იგი სპეციალისტებმა გაიცნეს, მაშინვე საგანგებო ყურადღების ცენტრში მოექცა და არაერთი გამოხმაურებაც მოჰყვა. როგორც ვ. იმნაიშვილმა გამოარკვია, „მამათა ცხოვრების“ ორიგინალი დაკარგულია, აღარ არსებობს, მის როლს ასრულებს მისი სხვა ენაზე შემონახული თარგმანი. ეს სხვა ენა ერთადერთია და ესაა ქართული, რადგან ამ

ბრიტანულ ქართულ ხელნაწერს (# A-249) შემოუნახავს ქრისტიანული სამყაროს საეკლესიო მოღვაწის ათანასი ალექსანდრიელის ეს მნიშვნელოვანი თხზულება (იმნაიშვილი, თ. გ.).

ვ. იმნაიშვილის წერილში „ვინ ყიდდა ავსტრიაში ქართულ ხელნაწერებს?“ დასმულია დასმულია პრობლემური საკითხი: ვინ არიან ამ ხელნაწერებით მოვაჭრენი? ვინ ყიდდა ქართულ სიძველეებს ავსტრიისა თუ ბრიტანეთის მიწაზე? გრაცის ხელნაწერები ვენელი მოხეტიალე მხატვრის ალფონს მილიხის ხელში მოხვდა, ფრიდრიხ მილერისათვის ნაჩუქარ ხელნაწერებს ვენაში მყოფი სომხები ჰყავდათ პატრონად, ალექსანდრიელმა სომეხმა კაზანჯიმ, მღვდელმა მიჰყიდა ბრიტანეთის მუზეუმს ქართული პატერაკი... (იმნაიშვილი, 1979: 136-141).

ალ. ხახანაშვილის აღწერით, „მამათა ცხოვრება“ შედგება 12 თხზულებისაგან და ხელნაწერი მიეკუთვნება X-XI საუკუნეებს, ვ. იმნაიშვილის მოსაზრებით კი, 14 თხზულებისაგან შედგება და XI საუკუნისაა.

აღნიშნული ხელნაწერის აღწერილობის შესახებ გარკვეული დაზუსტებები გამოქვეყნდა წიგნში „ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ“, რომელშიც აღნიშნულია, რომ ხელნაწერი შეიცავს 14 აგიოგრაფიულ თხზულებას. მასში შესულია: ანტონი თეზაიდელის, საბა განწმენდელის, ხარიტონ აღმსარებელის, თევდოსი დიდის, ბარლამ მოღვაწის, ეფრემ ასურის, იოანე ურჰაელის, კურიაკოზ პალავრელის, სტეფანესა და ნიკონის, პავლე ეპისკოპოსისა და იოანე ხუცის, იოანე შეყენებულის, სვიმეონ მესუეტის (სალოსის) და ჯერასიმეს ცხოვრებები (ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 2018: 43-44).

ალ. ხახანაშვილის აღწერით, ბრიტანეთის მუზეუმის მეორე ხელნაწერი „გალობანი ღვთისმშობლისანი“ მომცროა, ნაწერია ხუცურად ტყავზე, ერთ სვეტად, სვეტში 31 სტრიქონია. პირველ გვერდზე მინაწერის მიხედვით, მუზეუმს ეს ხელნაწერი შეუძენია 1887 წლის 11 ნოემბერს იმავე ალექსანდრიელი სომხის მღვდლის-კასანჯისაგან. ხელნაწერი უნდა ეკუთვნოდეს იერუსალიმის ქართულ წიგნსაცავს. ხელნაწერს დასაწყისი და ბოლო აკლია. თავში ხუთი ფურცელია ამოგლეჯილი. ნუმერაცია იწყება ასოდან ვ(ვინ). წერის ხასიათით ეკუთვნის X-XI საუკუნეებს. შესაძლებელია ხელნაწერი გადმოღებულია სხვა ძველი დედნიდან (ხახანაშვილი, 1905:7-8).

მესამე ხელნაწერი „ლოცვანი“ XVI-XVII საუკუნისაა, შედგება 198 ფურცლისაგან, დაწერილია წვრილი ხუცურით ქაღალდზე, ერთ სვეტად, სვეტში ოც-ოცი სტრიქონია, აქვს ძველი ყდა. წიგნს პირველ გვერდზე მინაწერი აქვს მქრალი მეღნიით: Tomas Smith და ხუცურად ცოდვილი იოსებ. ამინ კირილეისონ. იმავე მეღნიით, რომლითაც თომა სმითის სახელია მიწერილი, შენიშვნა: an Iberian book or in the sacred Georgian character. „ცოდვილის იოსების“ ხელით დაწერილია ლოცვა: სერობასა მას საიდუმლოსა შენსა სასო დღეს... პირველი მე ვარ. მეოთხე გვერდზე არის საყურადღებო მინაწერი: „ქ. თვესა თვესა იანვრის ოცდა ორსა დღესა პარასქეუვსა სადილობა იყო, ასრე მზე დაბნელდა . ასტრახანს ვიყავ. ქვ-ს ტნდ“ (= 1666 წ.) (ხახანაშვილი, 1905: 8).

მეოთხე ხელნაწერი „დავითნი“ 154 ფურცელია, ნაწერია ქაღალდზე ხუცური ასოებით და ეკუთვნის XVII საუკუნეს. ყდა აქვს ძველი. ნაქონი იმავე Thomas Smith-ისა, როგორც მინაწერი მოწმობს (ხახანაშვილი, 1905:9).

⁹ ალ. ხახანაშვილის ცნობით, პირველი ხელნაწერი კასანჯისაგან ბრიტანეთის მუზეუმს შეუძენია 1837 წლის 11 ნოემბერს (ხელნაწერზე ინგლისურად მინაწერიდანაც ჩანს); მეორე ხელნაწერის შეძენის თარიღია 1887 წლის 11 ნოემბერი (ინგლისური მინაწერით) იგივე მღვდლისაგან. ვფიქრობთ, თარიღში უნდა იყოს უზუსტობა.

მეხუთე ხელნაწერი XIX საუკუნისაა. ეს არის საყოველთაო ჟურნალი „მუშა“, რომელიც გამოდიოდა ტფილისში 1889-1891 წლებში: 1889 წელს გამოვიდა 4 ნომერი, 1890 წელს - ოთხი და 1891 წელს მხოლოდ - ორი. ეს არის 10 რვეული ერთად აკინძული, რომელსაც აწერია ყდაზე ინგლისურად „Musha he Workman“. W. Scherkesoff (Febr. 10, 1898) (ხახანაშვილი, 1905: 9).

აქედან ჩანს, რომ მუზეუმისთვის ხელნაწერი მიუძღვნია ვ. ჩერქეზოვს (ვარლამ ჩერქეზიშვილს) 1898 წლის 10 თებერვალს.

ჟურნალის პირველ გვერდზე გამოსახულია დურგალი, რომელიც რანდავს ფიცარს და გვერდით უწერია: „ვშრომობდეთ, ძმაო, მათ შუა არ ვშრომობდეთ კრებასა, დაზგაზედ რანდით ვლამობდეთ ბრუნდის ხისს გასწორებასა“.

ასე გამოიყურება პირველი რვეულის შინაარსი: 1. წინასიტყვაობა, ტ. რუისელი; 2. სამიოდე სიტყვა, ვ. დორელი; 3. რა დღეში არიან მუშა ხალხი; 4. ხელოსნობის გარემოება ს.ზ. ; 5. მეგობარს, ტ. რუისელი; 6. ბუნება, ვ. ჭერეთხეველი; 7. თავადების გლოვა, ნორიელი სლესარი; 8. გლეხი, ვ. ჭერეთხეველი; 9. უძღვნი მუშას, ნორიელი სლესარი; 10. ფიქრი გლეხისა; 11. მე ჩავიარე ერთს ქუჩაშია, ვ. დორელისა; 12. გლეხი და აზნაური, მ. ხომაზუროვისა.

მეორე ნომრის სარჩევში აღნიშნულია შემდეგი წერილები: 1. ცუდი ხალხის მიმოხილვა; 2. თვით კომიკები, გ. დიანოვის; 3. რამდენიმე სიტყვა, ვ. დორელისა; 4. გამოვიღვიძოთ, ლექსი ვ. ჭერეთხეველისა; 5. ბერი კაცი, ლექსი მისივე; 6. ლექსი „მუშას“, ა. დლიურიშვილისა; 7. თბილისის ხალხი, მ. ხიდისთაველისა; ვადიდოთ კაცი ვ. დორელის; 9. ავტორების შენიშვნა; 10. ლექსი მუქთად მელაპავებზედ ა. დლიურიშვილისა; 11. ლექსი ნიგილისტის ანდერძი მისივე.

ჟურნალში წერილებთან ერთად მომეტებული ნაწილი უჭირავს ლექსებს, რომელიც წარმოადგენს გრ. ორბელიანისა და ი. ჭავჭავაძის წაბადვას. გამომცემლები იყვნენ: მ. ხომაზუროვი და მ.სიმონიძე. ალ. ხახანაშვილის შეფასებით, ჟურნალის ენა „მეტად კოჭლობს“, აზრიც არ არის მკაფიოდ გამოთქმული, მაგრამ საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ჟურნალი დაბადებულა მდაბიო ხალხში და მონაწილეობას იღებს მასში ხალხიდან გამოსული ხელოსნები. „მუშა“ წინამორბედი „კვალისა“ და „მოგზაურის“ (ხახანაშვილი, 1905: 10-12).

ჟურნალის პუბლიცისტურ წერილებში ასახულია მუშათა პოლიტიკური უფლებობა და სოციალური უთანასწორობა. აქ დაბეჭდილი მხატვრული ნაწარმოებები სოციალურ და ეროვნულ განმათავისუფლებელ მოტივებზეა აგებული. ჟურნალის ავტორები იყვნენ : მ. ბოჭორიძე, ა. ოქუაშვილი, მ. თოიძე, ზ. ჭიჭინაძე, ვ.ცაბაძე, გ. ბასილაშვილი, ს. აზმაიფარაშვილი, ვ. ყულიჯანაშვილი, ტ. ბოქულაშვილი და სხვები. რედაქტორები მ. ხომაზუროვი, მ.სიმონიძე (ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, 1984: 215).

1923 წელს ჟურნალში „ თეატრი და ცხოვრება“ დაიბეჭდა ზ. ჭიჭინაძის წერილი „ტფ. მუშების პირველი ჟურ. „მუშა“, სადაც მოთხრობილია ჟურნალის დაარსების, რედაქტორებისა და თანამშრომლების შესახებ. წერილში მოცემული ინფორმაციის მიხედვით, თბილისის მუშებმა საკუთარი მეცადინეობით 1887 წელს დაიწყეს გამოცემა ხელნაწერი ჟურნალის „მუშა“ (ჭიჭინაძე, 1923:13).

ხელნაწერის გამოცემის თარიღი (1889-1891 წლები) და ზ. ჭიჭინაძის ინფორმაცია (1887 წელი) ერთმანეთს არ ემთხვევა. შესაძლებელია, ჟურნალის მოსამზადებლად საორგანიზაციო მუშაობა დაიწყო 1887 წელს, ხოლო გამოვიდა - 1889 წელს, რასაც ადასტურებს ხელნაწერის წარწერა (ხახანაშვილი, 1905: 10).

ზ. ჭიჭინაძე არ უხსენებია ჟურნალის რედაქტორები: მ. ხომაზუროვი, მ.სიმონიძე. თუმცა, გვაწვდის ინფორმაციას ჟურნალის ავტორთა ფსევდონიმების შესახებ. მისი

ცნობით, ჟურნალის გადამწერ-შემდგენელი ყოფილა მ. მეტეხელი (1915 გარდაიცვალა), ხოლო თანამშრომლები იყვნენ: მ. ჩოდრიშვილი (ფსევდონიმი - სტალიარი), ა. ოქუაშვილი, ვ. ქურთიშვილი, აბ. ცხიმიანური, ივ. დოლმაზაშვილი (ქართველის ფსევდონიმი), პეტრე პეტრიაშვილი, გ. ბასილაშვილი (ფსევდონიმი- ნორიელი სლესარი), მ. მეტეხელი, ე. მაისურაძე (ფსევდონიმი - ოყალ ჯადო), გ. დიაროვი (ფსევდონიმი - დორელი). ის აქვე უთითებს, რომ თვითონაც ამ ჟურნალთან თანამშრომლობდა და აქ მისი რამდენიმე წერილიც იყო მოთავსებული (ჭიჭინაძე, 1923: 13).

ზ. ჭიჭინაძე წერს, რომ 1889 წელს მის სახლში ცხოვრობდა ანარქისტი ვარლამ ჩერქეზიშვილი. მან ნახა ეს ჟურნალი, ძლიერ გაიხარა და სთხოვა-დაეთმო მისთვის. მან დაუთმო. ეს ჟურნალი წაიღო და ლონდონის მუზეუმს შეწირა. ასე რომ დღეს პირველი მუშური ჟურ. „მუშა“-ს ერთადერთი კოლექცია მხოლოდ ლონდონის სამეფო მუზეუმში ინახება, რომლის ქართული წიგნების განყოფილებაც 1905 წელს აღწერა ალექსანდრე ხახანაშვილმა, რომელმაც მოიხსენა ჟურნალ „მუშა“-ს ნომრების კოლექცია და ცნობა დაბეჭდა 1905 წ. ჟურნალ „მოამბეში“ (ჭიჭინაძე, 1923:13).

ჩვენს მიზანს არ წარმოადგენს ვარლამ ჩერქეზიშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესწავლა, მაგრამ საინტერესოა ერთი ფაქტი. ზ. ჭიჭინაძის წერილი ადასტურებს იმას, რომ ვარლამ ჩერქეზიშვილი, როგორც ქართველ-პატრიოტ-რევოლუციონერთა ერთ-ერთი პირველი წარმომადგენელი, ცხოვრობდა ზ. ჭიჭინაძესთან, მან გადასცა ჟურნალი „მუშა“ (ხელნაწერები) და ვარლამ ჩერქეზიშვილმა ბრიტანეთის მუზეუმს შესწირა და ალ. ხახანაშვილმა აღწერა.

ვარლამ ჩერქეზიშვილის ბიოგრაფიაში აღნიშნულია, რომ სახელგანთქმული ანარქისტი- დევნილი იყო რუსეთის იმპერიის ხელისუფლებისაგან, ცხოვრობდა ლონდონში. ამიტომაც ქართულ პრესაში ფსევდონიმებით აქვეყნებდა წერილებს. მისი ფსევდონიმები იყო: „ივერიაში“ 1893-1894 წლებში „ჭ. Vასიანის“, 1898-1901 წლებში - „ვ. მარველი“ და „ცნობის ფურცელში“ 1904-1904 წლებში „ტემზის პირელი“ და „ლონდონელი“. სწორედ ვარლამ ჩერქეზიშვილმა გააცნო ილია ჭავჭავაძეს, „ივერიის“ მკითხველებს და საქართველოს, მარჯორო უორდროპი და მისი ძმა ოლივერი (შველიძე, 2001: 187-190). 1919 წელს, მაშინ როცა საფრანგეთის დედაქალაქში მიმდინარეობდა სამშვიდობო კონფერენცია, პარიზში გამოქვეყნდა ვარლამ ჩერქეზიშვილის ბროშურა ინგლისურ ენაზე „საქართველო, მისი ტრადიციები და პოლიტიკური უფლებები“ (ფერაძე, 2001: 78).

ზ. ჭიჭინაძის ცნობები ემთხვევა ფაქტებს: ვ. ჩერქეზიშვილი არაღეგარულად ცხოვრობდა თბილისში, მან შესწირა ხელნაწერები ბრიტანეთის მუზეუმს და ალ. ხახანაშვილმა აღწერა და დაბეჭდა 1905 წელს ჟურნალ მოამბეში.

ჟურნალი „მუშის“ დაზუსტებული აღწერილობა ასეთია: 138 ფ; ქაღალდი 23×19 სმ; მხედრული; სტატიებისა და ლექსების ავტორები არიან: ტ. რუისელი (ტატო ქობულაშვილი), ვ. დორელი (ივანე ვანო) დოლმაზაშვილი), ვ. ჭერეთხეველი (ვასო ყულიჯანაშვილი), ნორიელი სლესარი (გრიგოლ ბასილაშვილი), ს.ზ. (სოლომონ აზმაიფარაშვილი) და რედაქტორი მ. ხომაზუროვი (მიხეილ სიდამონიძე) (ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 2018: 48).

დასკვნა. ამრიგად, ალექსანდრე ხახანაშვილის წვლილი ქართული ხელნაწერების შესწავლის საქმეში განსაკუთრებულია. მან მთელი თავისი სიცოცხლე და შრომა ქართული კულტურის მოვლა-პატრონობასა და პოპულარიზაციას შეაღწია. არაერთი ძეგლი აღწერა და ქართულ საზოგადოებას შემოუწინა. მათ შორის არის ბრიტანეთის მუზეუმის ქართული ხელნაწერები, რომელიც ქართული კულტურული ცხოვრების სხვადასხვა პერიოდს წარმოგვიდგენს. ამ ხელნაწერების შესწავლას განსაკუთრებული

მნიშვნელობა აქვს თანამედროვეობასთან მიმართებაში მსოფლიო კულტურის ისტორიასთან კონტექსტში.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა

- ბოგვერაძე, ა. (1964). სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების თარიღისათვის. *მაცნე*. 3. თბილისი.
- გოდერიძე, ლ. (1973). მასალები „ქართული კულტურის მოყვარულთა საზოგადოების“ ისტორიისათვის. *საისტორიო მოამბე*. # 27-28. თბილისი.
- გოზალიშვილი, შ. (1964). ქართული სიტყვიერების გამოჩენილი მკვლევარი. *მნათობი*. #1. თბილისი.
- გოზალიშვილი, შ. (1975). ალექსანდრე ხახანაშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ამსახველი დოკუმენტები. *საისტორიო მოამბე*. #31-32. თბილისი.
- გოზალიშვილი, შ. (1976). *ილია ოქრომჭედლიშვილი*. თბილისი.
- ვაჩნაძე, ნ. (1975). სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება როგორც საისტორიო წყარო. თბილისი.
- თაყაიშვილი, ე. (1919). შენიშვნები ზარზმის ეკლესიისა და მის სიძველეთა შესახებ. *ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე*. ტფილისი.
- იმნაიშვილი, ვ. (1979). ვინ ყიდდა ავსტრიაში ქართულ ხელნაწერებს. *ცისკარი*. #8. თბილისი.
- იმნაიშვილი, ვ. (1975). მამათა ცხოვრებანი. ბრიტანეთის მუზეუმის ქართული ხელნაწერი XI საუკუნისა. თბილისი.
- იმნაიშვილი, ვ. (1979). ვინ ყიდდა ავსტრიაში ქართულ ხელნაწერებს. *ცისკარი*. #8. თბილისი.
- იმნაიშვილი, ვ. (თ. გ.). უძველესი ქართული ხელნაწერები უცხოეთის წიგნთსაცავებში. მოძიებულია ვებ-გვერდიდან
: <https://iberiana.wordpress.com/alphabet/xelnawereb/11/26/21>
- კეკელიძე, კ. (1946). ქართული აგიოგრაფიული ძეგლები. ნაწილი პირველი. კიმენი II. თბილისი.
- კეკელიძე, კ. (1980). ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია ტ. I. თბილისი.
- კვალი (1900). #31. თბილისი.

- კობერიძე, მ. (2021). ალექსანდრე ხახანაშვილის საარქივო საქმიანობა უცხოეთში. საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია. არქივთმცოდნეობა, წყაროთმცოდნეობა-ტენდენციები და გამოწვევები. 23-24 სექტემბერი. თბილისი.
- ლაბაძე, რ. (2007). ზარზმის მონასტერი სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრების“ მიხედვით. თბილისი.
- მენაბდე, ლ. (1980). ძველი ქართული მწერლობის კერები. II. თბილისი.
- მოგზაური (1901). #6-7. თბილისი.
- მოსკოვის სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფონდი 418. ფონდი 213.
- საბჭოთა კავშირის ლიტერატურისა და ხელოვნების ცენტრალური სახელმწიფო არქივი. #878.
- საითაძე, გ. (2013). ნოე ჟორდანიას პოლიტიკური მოღვაწეობის დასაწყისი. (შტრიხები პოლიტიკური პორტრეტისათვის)// ისტორიულ-პუბლიცისტური ნარკვევები. თბილისი.
- საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი. ფონდი 481, ფონდი 2094;
- ფერაძე, გ. (2001). ვარლამ ჩერქეზიშვილი დიდი ბრიტანეთის წიგნსაცავებსა და არქივებში. თბილისი.
- ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია (1984). ტ. 7. თბილისი.
- ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ (2018). შეადგინეს მ. კარანაძემ, ვ. კეკელიამ, ლ. შათირიშვილმა და ნესტან ჩხიკვაძემ. თბილისი.
- შველიძე, დ. (2001). აი ვინ იყო ქართველნო, ვარლამ ჩერქეზიშვილი!. თბილისი.
- წერეთელი, გ. (1898). ა. ს. ხახანაშვილის ახალი წიგნი. კვალი. # 45.
- ჯავახიშვილი, ი. (1977). ბასილი ზარზმელი წინამძღვარი// ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა, წ. 1. „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“ (V-XVIII სს.), თბილისი.
- ჩხარტიშვილი, მ. (1994). მარტვილობად და მოთმინებად წმიდისა ევსტათი მცხეთელისადა, ცხორებად და მოქალაქეობად წმიდისა სერაპიონ ზარზმელისადა (წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევა), თბილისი.
- ჭიჭინაძე, ზ. (1923). ტფ. მუშების პირველი ჟურ. „მუშა“. თეატრი და ცხოვრება. #3. ტფილისი.
- ჭუმბურიძე, ზ. (1983). ქართული ხელნაწერების კვალდაკვალ. თბილისი.
- ხახანაშვილი, ალ. (1894). როგორ გავეცნოთ ევროპას. კვალი. #43. თბილისი.

- ხახანაშვილი, ალ. (1898). პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები. *მოამბე*. I. განყოფილება II. თბილისი.
- ხახანაშვილი, ალ. (1904). ქართული სიტყვიერების ისტორია (უძველესი დროიდან მე-XVIII საუკ. გასულამდე), თბილისი.
- ხახანაშვილი, ალ. (1905). ბრიტანეთის მუზეუმის ქართული ხელნაწერები. *მოამბე*. # 8 განყოფილება. II. თბილისი.
- ხახანაშვილი, ალ. (1913). ქართული სიტყვიერების ისტორია (მეცხრამეტე საუკუნე), თბილისი.
- Цагарели, А. (1889). Сведение о памятниках грузинской письменности вып. II. Санкт-Петербург.
- Хаханов, А. (1913). Грузинские рукописи Британского музея: Древности Восточные, Труды Восточной комиссии Императорского Московского Археологического Общества, т. 4. Москва.

REFERENCES

- bogveradze, a. (1964). Serap'ion zarzmelis tskhovrebis tarighisatvis. . [For the date of "The Life of Serapion of Zarzma"]. *Macne*. [Macne]. 3. Tbilisi.
- goderize, l. (1973). Masalebi „qartuli kulturis moyvarulta sazogadobebis” ist'oriisatvis. [Materials for the history of the "Society of Lovers of Georgian Culture"]. *Saistorio moambe*. [Saistorio moambe]. # 27-28. Tbilisi.
- gozalishvili, sh. (1964). Kartuli sit'yvierebis gamochenili mkvlevari. [Famous Researcher of Georgian Speech]. *Mnatobi*. [mnatobi]. #1. Tbilisi.
- gozalishvili, sh. (1975). aleksandre khakhanashvilis tskhovrebisa da moghvats'eobis amsakhveli dok'ument'ebi. [Documents reflecting the life and work of Aleksandre Khakhanashvili]. *saistorio moambe*. [Saistorio Moambe]. #31-32. Tbilisi.
- gozalishvili, sh. (1976). *ilia okromch'edlishvili*. . [Ilia Okromchedlishvili]. Tbilisi.
- vachnadze, n. (1975). Serapion zarzmelis tskhovreba rogorc saistorio ts'q'aro. [The Life of Serapion of Zarzma as a Historical Source Tbilisi.
- taq'aishvili, e. (1919). shenishvna zarzmis ek'lesiisa da mis sidzveleta shesaxeb. t'pilis universitetis moambe. . [Notes on the Church of Zarzma and its Antiquities]. [t'pilis universitetis moambe]. Tbilisi
- Imnaishvili, v. (1975). Mamata tskhovrebani. brit'anetis muzeumis kartuli khelnats'eri XI sauk'unisa. . [Fathers' Lives. Georgian manuscript of the British Museum of the XI century]. Tbilisi

- Imnaishvili, v. (1979). vin q'idda avst'riashi kartul khelnats'erebs. tsiskari. [Who sold Georgian manuscripts in Austria]. [*tsiskari*]. #8. Tbilisi.
- Imnaishvili, v. (t.g.). udzvelesi kartuli khelnats'erebi uckhoetis ts'ignsatsavebshi. [Ancient Georgian manuscripts in foreign book houses].
<https://iberiana.wordpress.com/alphabet/xelnawereb/11/26/21>
- k'ek'elidze, k. (1946). Kartuli agiograpiuli dzeglebi. nats'ili p'irveli. [Georgian hagiographic monuments]. k'imeni II. Tbilisi.
- k'ek'elidze, k. (1980). dzveli kartuli lit'eraturis istoria. [History of Old Georgian Literature].t'. I. Tbilisi.
- k'vali (1900). k'vali . [*k'vali*]. #31 . Tbilisi.
- k'oberidze, m. (2021). Aleksandre khakhanashvilis saarqivo saqmianoba utsoethi. [Archival activities of Aleksandre Khakhanashvili abroad].saertashoriso sametsniero k'onferentsia. Arqivtmtsodneoba, ts'q'arotmtsodneoba-t'endentsiebi da gamots'vevebi. 23-24 seqt'emberi. Tbilisi.
- labadze, r. (2007). zarzmis monast'eri serapion zarzmelis ,, ts'khovrebis" mikhvedit. [Zarzma Monastery According to the "Life" of Serapion of Zarzma]. Tbilisi.
- menabde, l. (1980). Dzveli qartuli mts'erlobis kerebi. [Seats of ancient Georgian literature]. II. Tbilisi.
- mosk'ovis sakhelmts'ipo ist'oriuli arkivi. [Moscow State Historical Archive]. Pondi 418. Pondi 213.
- mogzauri (1901). Mogzauri. [*Mogzauri*]. #6-7. Tbilisi.
- Sabch'ota kavsiris literaturisa da khelovnebis tsent'raluri sakh'elmts'ipo arkivi. [Central State Archive of Literature and Art of the Soviet Union]. #878.
- saitadze, g. (2013). noe zhordania: p'olitikuri moghvats'eobis dasats'q'isi. (st'rikhebi p'olit'ikuri p'ort'retisatvis)// istoriul-p'ublitsist'uri narkvevebi. [Noe Zhordania: The Beginning of Political Activity. (Lines for a Political Portrait) // Historical-Publicist Essays]. Tbilisi.
- saqartvelos tsent'raluri sakhelmts'ipo saistorio arkivi. [Central State Historical Archive of Georgia]. pondi 481. pondi 2094.
- peradze, g. (2001). varlam cherkezishvili didi brit'anetis ts'ignsatsavebsa da arkivebshi. [Varlam Cherkezishvili in the book houses and archives of Great Britain]. Tbilisi.
- kartuli sabts'ota entsiklop'edia (1984). [Georgian Soviet Encyclopedia]. t'7. Tbilisi.

- kartuli khelnats'eri ts'igni sazgharet (2018). [Georgian manuscript book abroad]. shedgines m.karanadzem, v.kekeliam, l. Shatirishvilma da nestan chkhvadzem. Tbilisi.
- shvelidze, d. (2001). Ai vin iyo kartvelno, varlam cherkezishvili!. [Here who was Varlam Cherkezishvili, Georgian!].Tbilisi.
- ts'ereteli, g. (1898). a.s. khakhanashvilis akhali ts'igni. [A. S. Khakhanashvili's new book]. k'vali. [k'vali]. # 45. Tbilisi.
- javakhishvili, i. (1977). Basili zarzmeli ts'inamdzhvari// ist'oriis mizani, ts'q'aroebi da metodebi ts'inat da akhla, ts'.1. „dzveli kartuli saistorio mts'erloba” (V-XVIII სს.).[Basil of Zarzma Leader, // Purpose of History, Sources and Methods Before and Now. Book 1. "Old Georgian Historical Writing" (V-XVIII centuries)]. Tbilisi.
- chkhart'ishvili, m. (1994). mart'viloba da motminebai ts'midisa evst'ati mtskhetelisai, tskhorebai da mokatakeobai ts'midisa serap'ion zarzmelisai. [Martyrdom and Patience of St. Eustathius of Mtskheta, Life and Citizenship of St. Serapion of Zarzma]. (tsq'arotmtsodneobiti gamokvleva). Tbilisi.
- ch'ich'nadze, z. (1923). t'p. mushebis p'irveli zhur. „musha“. teat'ri da tskhovreba. . [Tb. (Tbilissi) First Magazine of Workers “Musha” (“Worker”). #3. T'bilisi. .
- ch'umburidze, z. (1983). kartuli khelnats'erebis kvaldakval. Following Georgian manuscripts]. T'bilisi. .
- khakhanashvili, al. (1894). Rogor gavetsnot evropas. [How to get to know Europe]. k'vali. [k'vali] #43.
- khakhanashvili, al. (1898). p'arizis natsionaluri bibliotek'is kartuli khelnats'erebi. . [Georgian Manuscripts of the National Library of Paris]. *moambe*. [moambe]. I.
- khakhanashvili, al. (1904). kartuli sit'q'vierebis istoria (udzvelesi droidgan me-XVIII sauk.gasulamde). [History of Georgian Speech (from ancient times to the end of the XVIII century)]. Tbilisi.
- khakhanashvili, al. (1905). brit'anetis muzeumis kartuli khelnats'erebi. [Georgian Manuscripts of the British Museum]. *moambe*. [moambe]. #8. ganqopileba II. Tbilisi.
- khakhanashvili, al. (1913). *kartuli sit'q'vierebis istoria (metskhramete saukune)*. [History of Georgian speech (nineteenth century)]. Tbilisi.
- Cagareli, A. (1889). *Svedenie o pamjatnikah gruzinskoj pis'mennosti vyp. II*. Sankt-Peterburg. [Information about the monuments of Georgian writing, vol. II]. Saint Petersburg.
- Hahanov, A. (1913). Gruzinskie rukopisi Britanskogo muzeja: *Drevnosti Vostochnye, Trudy Vostochnoj komissii Imperatorskogo Moskovskogo Arheologicheskogo Obshhestva, t. 4*.Moskva. [Georgian Manuscripts of the British Museum: *Eastern Antiquities, Proceedings of the Eastern Commission of the Imperial Moscow Archaeological Society, vol. 4*]. Moscow.